

Тынысбек ҚОҢЫРАТБАЙ

филология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

(tynysbek55@mail.ru) <https://orcid.org/0000-0003-3012-5966>

**Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН
ЗЕРТТЕУШІ**

(фольклорлық-этнографиялық шығармашылығы)^{1*}

Андатпа. Қазақстандағы кәсіби музыка өнерінің туу, қалыптасу және даму жолдарын сөз еткенде Қазақ КСР-нің өнеріне еңбегі сіңген қайраткер, Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, өнертану ғылымдарының докторы, профессор Б. Г. Ермаковичтің есімі ерекше еске оралады. Ол XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап қазақ музыка өнеріне белсене араласып, фольклорлық мұраларды жинаушы, зерттеуші және композиторлық шығармашылықпен айналысқан алғашқы кәсіби мамандардың бірі. Халық әндерінің көркемдік жүйесі мен жанрлық ерекшеліктерін зерттеп, стиліне тереңдеген музыкатанушы. Оның қаламынан туған іргелі зерттеулері қазақ музыкатану ғылымының өсу жолдарын аңғартады. Сонымен бірге Б. Г. Ермакович ірілі-ұсақты жанрларда музыкалық шығармалар жазып, композиторлық қырынан да таныла білген талант иесі. Мақалада оның қазақ музыка өнеріне сіңірген еңбегі бірнеше салаларға жіктеліп қарастырылды. Алғашқысы – композиторлығы. Өмірінің әр жылдарында композитор ретінде бірқатар ірілі-ұсақты шығармалар жазып, әндер жинағын шығарды. Солай да болса Б. Ермаковичтің жинаушылық, халық әндерін нотаға түсіру бағытындағы ізденістері елеулі болғандықтан бұл мәселелер де қамтылды. Мақаланың өзегін Б. Ермаковичтің қазақ музыкатану ғылымына қосқан еңбектері құрады. Оған ғалымның «Песенная культура казахского народа», «Музыкальное наследие казахского народа», «У истоков казахского музыкознания» атты монографиялық зерттеулері, музыкалық-этнографиялық бағыттағы басқа да ізденістері арқау болды.

Кілт сөздер: мәдениет, фольклор, этнография, өнер, ән, музыка

¹Мақала AP19676609 «Жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру үдерісіндегі академиялық музыкатану» жобасы аясында орындалды.

* Келген күні: 28 ақпан 2024 ж. – Қабылданған күні: 6 маусым 2024 ж.

Date of Arrival: 28 February 2024 – Date of Acceptance: 6 June 2024

Geliş Tarihi: 28 Şubat 2024 – Kabul Tarihi: 6 Haziran 2024

Поступило в редакцию: 28 февраля 2024 г. – Принято в номер: 6 июня 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1444195

Tynysbek KONGYRATBAY

Doctor of Philology, Professor of Philology and Art History, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(tynysbek55@mail.ru) <https://orcid.org/0000-0003-3012-5966>

B. G. ERZAKOVICH - RESEARCHER OF KAZAKH MUSICAL CULTURE

(Folklore and Ethnographic Creativity)

Abstract. When describing the history of the birth, formation and development of the art of music in Kazakhstan, the name of the Honored Art Worker of the Kazakh SSR, Doctor of Art History, Professor B. G. Erzakovich is involuntarily recalled. He is one of the first professionals who have been actively involved in Kazakh music since the 30s of the 20th century, a collector of folklore heritage, a researcher and composer. He is a prominent musicologist who has deeply studied the artistic system and genre features of folk song. His fundamental research reflects the growth paths of Kazakh musicological science. At the same time, B. G. Erzakovich is a talented composer who writes musical works in various genres. The article examines his research in various aspects and directions. The first direction is composer's creativity. Over the years, as a composer, he wrote a number of large and small works, published a collection of songs. Nevertheless, B. Erzakovich conducted significant research in the direction of collecting and recording folk songs. The core of the article was the works of B. Erzakovich in the field of Kazakh musicology. It was based on monographic studies of the scientist "Song Culture of the Kazakh People" "Musical Heritage of the Kazakh People", "On the Origins of Kazakh Musicology" and other musical and ethnographic research.

Keywords: Culture, Folklore, Ethnography, Art, Song, Music

Кіріспе

Борис Гиршевич Ерзакович (1908-1994) Ақмолада 1908 ж. 30 мамырда (12 маусым) дүниеге келген. Зерттеудің мақсаты – ХХ ғасырда ғұмыр кешкен көрнекті музыка зерттеушісінің қазақ музыкатану ғылымына қосқан үлесін саралап, шығармашылығын жан-жақты зерттеп, ғылым тарихына қосу.

Мақаланың міндеттері қатарында ұзақ та жемісті шығармашылық қызметі назарға алынды. Бұл реттен 1931-1938 жылдары Алматыдағы Қазақ радиосының музыкалық редакторы, 1938-1943 жж. Қазақ КСР-нің өнер саласы бойынша Басқарма бастығы, 1945 жылдан аға ғылыми қызметкері, 1949 жылы Алматы мемлекеттік консерваториясын музыка тарихы мен теориясы мамандығы бойынша аяқтап, республикамыздың

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

мәдени-музыкалық өміріне араласуы. Сол сияқты ғылымға бет бұрып, 1966 жылы «Қазақ халқының ән мәдениеті» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, 1967 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болып сайланғаны, 1950-1961 жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының сектор меңгерушісі, 1961-1968 жылдары театр және көркемсурет бөлімдеріне басшылық жасағаны, 1969 жылдан музыка бөлімінің жетекшісі болғаны ескерілді.

Б.Г.Ерзакович біршама уақыт педагогтік қызметпен де шұғылданған. 1950-1952 жылдары Алматы мемлекеттік консерваториясында дәріс беріп, полифония және аранжировка курстарын жүргізген. 1961 жылдан бастап осы оқу орнының фольклор кабинетінде кеңесші және қазақ музыкасының тарихы пәні бойынша дәріс жүргізген

Б.Ерзакович – композитор. Оның композиторлық шығармашылығы қазақтың кәсіби музыка өнерінің қалыптасу кезеңінде басталған. Отызыншы жылдары жазған «Увертюра» (1935) атты ірі музыкалық шығармасы қазақ әндерінің тақырыбына құрылған еді. Ол сонаталық формада симфониялық оркестрге арналып жазылған бір бөлімді шығарма болатын. Сол себепті ұлттық музыка тарихында Д. Мацуциннің «Сюита» (1935), М. Штейнбергтің «Турксіб» (1933), С. Василенконың «Советтік шығыс» (1932) атты шығармаларымен қатар аталады.

Ұлы Отан соғысы жылдары композитор ерлікпен қаза тапқан батырға арнап «Төлеген Тоқтаров» (1944) атты симфониялық поэмасын ұсынды. Артынша фортепиано аспабына арнап бірнеше күрделі шығармалар жазды. Солардың қатарында Мәншүк Мәметованы еске алу (1947), «Япур-ай» әнінің тақырыбына құрылған вариацияларды атауға болады. Ішекті аспаптарға арнап екі квартет (1937, 1948), қазақ әндерінің тақырыбына арнап жиырма фортепианолық пьесалар жазған. Композитор халық әндерінің табиғатын зерделей жүріп, бірқатар әндер жазды. Олар ертеректе «Ақ қайың» (1966) деген атпен жарық көрген болатын. Халық әндерінің ізімен ән, романс, хорлар жазды. Көптеген халық әндерін фортепиано мен дауысқа арнап өңдеген. Драмалық спектакльдерге арнап музыка жазған. Осының бәрі оның қазақтың кәсіби музыка өнерін дамытуға өз үлесін қосқан композитор ретінде тануға негіз бола алады.

Б. Ерзакович – музыка жинаушысы. XX ғасырдың 30-жылдардан бастап қазақтың халық музыкасын жинау және зерттеу ісімен

шұғылдана бастаған Б. Г. Ерзакович Музыка техникумында жұмыс атқара жүріп, халық таланттарының орындауында көптеген ән-күйлерді нота жазуына түсірген. Бүгінде олардың саны екі мыңнан асып жығылады. 1955 жылы жинаушының «Қазақстанның халық әндері» атты музыкалық-этнографиялық жинағы жарық көрген. Сол тұста Кенен Әзірбаев әндерінің көркемдік ерекшеліктеріне назар аударып, 1955 жылы жеке жинақ етіп бастырады. Мұның өзі Кенен шығармаларын насихаттауға, зерттеуге жол салғаны анық. Музыка этнографы кеңес дәуіріндегі қазақ әндеріне де көңіл қойып, оларды жинақтап, нота жазуына түсіріп, 1959 жылы жарыққа шығарған. Одан бергі жерде А. В. Затаевичтің «Қазақ халқының «1000 әні» музыкалық-этнографиялық жинағының екінші басылымын дайындап, алғы сөзін жазып 1963 жылы Москвадағы мемлекеттік музыкалық баспадан жарыққа шығарған. Б. Ерзаковичтің бастамасы бойынша Әдебиет және өнер институтының мамандары «Қазақтың 500 ән, күйі» музыкалық-этнографиялық жинағының толықтырылған академиялық басылымын да 2007 жылы жарыққа шығарды. Ұзақ жылдарға созылған бұл жұмыстардың қазақ музыкатану ғылымы үшін маңызы орасан зор болды. Б. Ерзакович кейін ел арасынан шыққан әнші-композиторлардың әндеріне қайта оралып, әр жылдары Біржан, Мұхит, Жаяу Мұса, Абая әндерін нотаға қайта түсіріп, көпшілікке ұсынып отырған. Осындай іргелі ізденістері зерттеушінің «Қазақ халқының ән мәдениеті» (1966), «Қазақ халқының музыкалық мұрасы» (1979), «Қазақ музыкатану ғылымының бастауында» (1987) атты еңбектерінен көрініс берді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеуге Б. Ерзакович нота жазуына түсіріп, жариялаған музыкалық-этнографиялық жинақтар арқау болды. Олармен таныса отырып, халық әндеріне байланысты бірқатар ерекшеліктерді аңғаруға болады. Мысалы, жоғарыда аталған ән жинақтарының барлығында дерлік Б. Ерзакович «Қараторғай» әнінің иесін халық деп біледі. Алпысыншы жылдардан бергі жерде Қазақ радиосы бұл әнді Ақан серінің шығармасы деп насихаттай бастаса да, ғалым өз пікірінде қалып, оны халық әндерінің қатарында сөз еткен. А. В. Затаевич өзінің «Қазақ халқының 1000 әні» жинағында «Қараторғай» әнінің 9 үлгісі жариялаған болса, Б. Ерзакович «Қараторғай» әннің үш түрлі үлгісін жазып алған. Алғашқысы Иса Байзақовтың орындауындағы көпке танымал «Қараторғай» әні (Ерзакович, 1994, 52-б.). Бұл ән Ақан сері әндерінің 1959 жылғы жинағына Жүсіпбек Елебековтен жазылып

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

алынған деп берілген. Кейін Ақан серінің «Маңмаңгер» атты әндер жинағына (Ақан сері, 1998, 96-б.) енген.

Әннің екінші үлгісі де 1959 жылғы жинақта жарияланған. Орындаушысы – Игібай Әлібаев. Әннің кейбір интонациялары Т.Ибрагимова орындаған «Қараторғай» әніне келсе де, айырмашылығы да елеулі (Ерзакович, 1994, 91-б.). Бұл ән қазақтың «Алқызылтас» әніне өте жақын.

Ж. Омарованың орындауындағы «Қараторғай» әніне келер болсақ, кейінгі жылдары ол «Сырдың қараторғайы» аталып келеді. Кейбіреулер шығарушысын да атап жүр, бірақ ол бұлтартпас дәлелдерді қажет етеді. Музыкатанушы ғалым «Қараторғай» - халық әні деген ұстанымынан 1994 жылы жарық көрген «Ғашықтық әндер» атты музыкалық-этнографиялық жинағында да бас тартпай, өмірінің соңғы жылдары тағы бір қуаттаған екен.

Музыкалық-жинаушылық қызмет барысында Б. Ерзаковичтің келесі бір атап айтарлық еңбегі – қылқобызға арналған Ықылас күйлерін таспаға жазып алуы болды. Сонау 50-жылдары жазылып алынған күйлер кейін «Қазақ халқының аспаптық музыкасы» (1964) деген атаумен жарық көрген еді.

Тәжірибелі ғалым музыкалық-этнографиялық қызметін жоғары оқу орнында дәріс беру ісімен де ұштастырып отырған. ХХ ғасырдың 80-жылдарына дейін Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының музыка тарихы мен теориясы факультетінде «Халықтың музыкалық шығармашылығы» пәнінен дәріс беріп, өзінің жинаушылық, зерттеушілік тәжірибесін жас мамандарға үйретіп кетті. Ол кісінің тартымды лекцияларын тыңдаған студенттер тізімінде осы жолдар иесі де болатын.

Б. Ерзаковичтің музыка зерттеушісі ретінде атқарған еңбегі аса елеулі. Фольклорлық-этнографиялық қызметінен бөлек зерттеуші қазақ музыкасының табиғатын зерттеу ісімен ерте айналысты. Сонау 40-жылдардың өзінде «Музыкальная культура союзных республик» деген сериямен шыққан басылымдардың «Советтік Қазақстан музыкасы» деген тармағын жазып (1942), кейін толықтырып жариялады (Ерзаковия, 1954). Одан бергі жерде жарық көрген «Казахское народное песенное творчество дооктябрьского периода» (1954), «Народные песни Казахстана (1955), «Музыкальное воплощение казахского эпоса» (1959), Кенен Азербайев (1961), «Музыкальное искусство Казахстана. Краткий очерк» (1962), «Қазақ және орыс музыкасының шығармашылық байланысы» (1962), «Песенная культура

казахского народа», «Музыкальное наследие казахского народа», «У истоков казахского музыкознания» атты іргелі еңбектері казах музыкатану ғылымындағы жаңа құбылыс болды.

А. Жұбанов көбіне XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезіндегі халық композиторларының өмірі мен шығармашылығын зерттеген болса, Б. Ерзакович казах әндерінің жанрлық, стильдік, ырғақтық, интонациялық және көркемдік ерекшеліктерін зерделеді. Бұл күрделі мәселелерді «Песенная культура казахского народа» атты монографиясына арқау етті.

Мақаланы жазу барысында түрлі ғылыми зерттеу тәсілдері қолданылды. Мысалы, халық әндерін жинақтау мәселелеріне арналған ізденістері тұсында талдау жасалып, зерттеушінің пікірлері жинақталды. Қазақ мелосына қатысты ізденістеріе тоқталған кезде жүйелеу, одан әрі қорыту тәсілдері қолданылды. XIX ғасыр мен XX ғасырдағы казах музыка тарихының даму белестері, қазақ-орыс музыкасының байланысына қатысты тарауларда тарихи-типологиялық тәсілдерге орын берілді.

Нәтижелер

Қазақ әндерінің мелосын зерттеу музыкатанудың күрделі мәселесі болып табылады. Поэзиядағы буын, бунақ, өлшем, түрлі теңеулер секілді халық музыкасының да толып жатқан көркемдік құралдары болады. Бұл тақырыпқа алғаш И. Дубовский қалам тартқан болса, кейін Б. Ерзакович көлемді зерттеу жазып, өзінің жүйелі ойларын ортаға салды. Сондай ізденістерінің соңғысы – «Қазақ халқының ғашықтық әндері» жинағына енген көлемді мақаласы. Бұл жинаққа автордың 1931-1937 жылдары Алматыда жазып алған әндері жинақталып, сол әуендердің стильдік ерекшеліктері сараланған.

Зерттеушінің назарын аударған мәселелердің бірі – әндердің домбыралық сүйемелдеуі. Көптеген әндер домбыраның сүйемелдеуімен орындалса да, олардың көркемдігі мен күрделілігі орындаушының музыкалық аспапты меңгеру деңгейіне байланысты екенін көрсетеді. Осы негізде оның импровизациялық сипатын басты орынға шығарып, мынадай ерекшеліктерін жинақтайды:

1. Әр түрлі орындаушылар айтқанда бір лирикалық әннің музыкалық әуені өзгермесе де, домбырамен сүйемелдеуі үнемі өзгеріске ұшырап отырады.

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

2. Речитативтік әуенге құрылған термелердің домбыралық сүйемелдеуі әннің әуеніне қарағанда өзгешелеу, бірақ негізгі әуенді қайталайтын үлгілері де бар.

3. Жыр үлгілерінде оның музыкалық мақамы мен домбыралық сүйемелдеуі бір-бірінен дараланып жатады. Әуені речитативтік болса, домбыра сүйемелі белгілі бір ырғаққа құрылған интонациялық құрылым түзейді.

Осылайша қазақ музыкасын жинаушылар мен зерттеушілер жете мән бермеген, әнші мен жыршы, термешілердің домбыралық сүйемелдеуінің ара-жігін ашып берген. Мысалы, Б. Ерзакович әндердің домбыралық сүйемелдеулері орындаушының көңіл-күйіне, тыңдаушылар аудиториясына байланысты екенін де ескертеді. Егер халық көп болып, әнші өзінің бабында болса, ол әнді шырқата салып, домбыра сүйемелдеуін де күрделендіре түспек.

«О стиле мелодии казахских народных любовных песен» деген мақаласында Б. Ерзакович халық әндерінің басталу кезеңіне тән интонацияларды саралаған (1994). Жинақтың атауына қарағанда Б. Ерзакович әндердің барлығын халықтың ортақ мұрасы ретінде ұсынған. Одан әргі музыкалық талдаулары да фольклор үлгілеріне жасалған.

Өзінің ертеректе жазылған «Песенная культура казахского народа» атты күрделі еңбегінде Б. Ерзакович қазақ әндерінің мелосына байланысты біршама ойлар сабақтаған болатын. Соның ішінде музыкалық әуеннің басталуына тән оралымдар да болды. Мына мақала тұсында автор сол пікірлерін одан әрі күрделендіріп, белгілі бір халық ладтарына құрылған ғашықтық әндерге тән музыкалық бастауларды анықтаған. Зерттеушінің пікірінше халық әндерінің музыкалық әуені ладтың әр түрлі басқыштарынан бастала береді. Оларды I, II, III, IV, V, VI, VII басқыштар деп көрсетіп, солардың әрбіріне лирикалық әндерден нақты мысалдар келтірген.

Б. Ерзаковичтің назарын аударған мәселелердің бірі – қаданстық құрылымдар. Автор бұрынғы еңбектерінде айтылған мәселелерді қайталамай, әндердің аяқталу кезеңіне тән музыкалық оралымдарды сипаттаған. Оларды зерттеуші былайша топтастырады:

1. Төмен қарай бағышталған кварта, квинта және секста аралығын құрайтын трихордтық аяқтамалар.

2. Төменгі тұраққа қарай баяу бағытталған музыкалық-интонациялық құрылым.

3. Каданстағы тональдік секвенциялар.

4. Каданстағы жинақтаушы қайталау.

Мұның бәрі тәжірибелі зерттеушінің назарына іліккен танымдық мәселелер. Олармен таныса отырып Б. Ерзаковичтің қазақ мелосына байланысты кейінгі пікірлерін де аңғарамыз.

Бір ерекшелігі, зерттеуші лирикалық әндерді фольклорлық немесе авторлық деп жіктемеген. «Шәмші Қамар», «Ақбақай», «Дайдидау», «Қараторғай» сияқты әндерді араластырып, қатар берген. Оларды лирикалық сипатына қарай тақырыптық негізде топтастырып, жанрлық, стильдік айырмашылықтарына тереңдей қоймаған.

Бұл бағыттағы музыкалық-теориялық ізденістерін Б. Г. Ерзакович «Песенная культура казахского народа» атты еңбегінен бастаған. Осы монографиясында ғалым халық қазақтың әндерін төрт бөлімге бөліп қарастырады. Олар:

а) қазақтың қазан төңкерісіне дейінгі ән өнері;

ә) кеңес дәуіріндегі әншілік өнері;

б) қазақ әндерінің ұлттық ерекшеліктері;

в) қазақ-орыс музыкасының байланысы.

Мұның алғашқы тарауы тұрмыстық-отбасылық, салт, еңбек, лирикалық,

әлеуметтік, тарихи және аңыз-жырлардың музыкалық орындалуы туралы тарауларға жіктелген. Одан әрі әрбір музыкалық жанрдың мазмұндық ерекшеліктеріне талдау жасап, жанрлық белгілерін саралайды. Балаларға арналған әндерді шілдехана, тұсау кесер, ойын әндері, жастар әндері деп жіктеп, олардың «Малды суға шақыру», «Соқыр теке», «Айгөлек» сияқты үлгілеріне терең талдау берген.

Отбасылық дәстүрге қатысты әндерді тойбастар, жар-жар, сынсу, беташар, жоқтау деп жіктеп, олардың нақты мысалдарына тоқталған.

Еңбек әндері зерттеудің ерекше бір саласын құрайды. Олардың саны көп болмаса да, «Бала уату», «Алтын тақ», «Бозторғай» сияқты бірқатар үлгілерінің жанрлық сипатын мазмұндаған.

Еңбектің лирикалық әндерге арналған тарауы өте қомақты. Оны Қ. Жандарбеков орындаған «Қызыл бидай» әнінен бастап, әннің ААВСД болып келетін құрылымын, орындалу ерекшеліктерін тілге тиек еткен. Халық композиторы Естайдың «Қорлан» атты әні де осы қатарда

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

аталып, талданған. Бұл әнді алғаш А. В. Затаевич жазып алған еді. Зерттеуші «Қызыл бидай» мен «Қорлан» жай ғана ән емес, ариозо, вокалдық поэмаға жуық шығарма деген. Қазақ даласына кең тараған «Ақбөпе», «Маңмаңгер», «Гакку» әндерінің көркемдік әлемі мен құрылымы да зерттеуші назарынан тыс қалмаған.

Одан әрі табиғат лирикасына ойысып, «Айкөке», «Япурай», «Тілеукабақ», «Жиырма бес», «Құлагер», т. б. әндердің көркемдік әлеміне талдау жасаған. Автор халық мұрасын өсиет әндер деп те жіктеп, бірқатар үлгілерінің көркемдік болмысын тарқатып көрсеткен. Ғалымның әлеуметтік тақырыпқа құрылған «Гүлдерай», «Туған жер», «Әуіпілдек», «Көрісу», «Майра», «Алдияр», сонымен қатар Біржан сал, Жаяу Мұса әндерінің мазмұны, құрылымы, көркемдік жүйесі туралы ізденістері де назар аударады.

Одан әрі «Елім-ай», «Исатай», «Құты қашты патшаның», «Қайран елім, қайда?», «Амангелді сарбаздарының әні» сияқты түрлі кезеңдерге тән тарихи әндердің табиғатына тоқталған.

Б. Ерзакович қазақ әндерінің жанрлық белгілерін негізгі нысана еткендіктен оларды фольклорлық, авторлық деп жіктемеген. Себебі 60-жылдарғы фольклортану ғылымында шағын жанрлар қарастырылса да, оларды көркем ойдың стадиялық сатыларына орай фольклорлық және авторлық деп бөлу жолға қойылмаған еді.

Б. Ерзакович эпостық жыр-аңыздардың музыкалық мақамдарына да мән беріп, олардың үзінділерін нота жазуына түсіріп отырған. Өзінің осы бағыттағы тәжірибесін жинақтай келіп, эпикалық жанрдың дамуына тән үш түрлі кезеңді жинақтаған. Олар:

- а) әндік-речитативтік;
- ә) музыкалық-иллюстрациялық (фрагменттік);
- б) музыкалық-аяқталған.

Өз кезеңі үшін бұл жіктеулердің танымдық маңызы зор болатын. Б. Ерзакович эпостық жырлардың музыкалық мақамдарын толық емес, үзінді түрінде ғана нота жазуына түсіріп отырған.

Қазақ фольклортану ғылымында эпостық жырлардың әдеби-поэзиялық мәтіні ғана жазбаға түсіріліп келгені белгілі. 1942 жылы Мұрын жыраудан жазылып алынған «Қырымның қырық батыры» циклы да таза әдеби шығарма қатарында жазбаға түскен-ді. Дұрысында эпос – поэзия мен музыканың синкреттік бірлігінен туған туынды. Біздің зерттеушілеріміз ұзақ жылдар бойы осы ерекшелігін ескермей,

эпикалық дәстүр аясында туған жырларды әдеби туынды қатарында зерделеп келгенін айту қажет. Осы себепті эпикалық дәстүрге тән поэзиялық өлшем (7-8 буынды жыр) ескерілсе де, сол өлшемнің құрылымына музыкалық ырғақтың қандай әсері бар деген мәселе назардан тыс қалып келді. Б. Ерзакович бұл мәселелерге тереңдеп бармаса да, «Алпамыс», «Қыз Жібек» сияқты эпостық жырлардың музыкалық орындалу ерекшеліктеріне тоқталған. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының негізгі сюжеттік желісінің мақамдарына тоқталып, жырдың музыкалық болмысын барынша толық тілге тиек еткен. Әрбір музыкалық эпизодқа талдау жасап, олардың құрылымы, ладтық арқауы, ырғақтық-интонациялық ерекшеліктерін саралаған. Эпостық жырды бұлайша толық талдау ол кезеңде болған емес. Соның жақсы бір үлгісін Б. Ерзакович көрсетіп кеткен еді.

Б. Ерзаковичтің тағы бір жаңашылдығы – алғаш рет аңыз күйлерді нота жазбасына түсіріп, талдау жасауында. Бұл реттен қобызшы Д. Мықтыбаев жеткізген «Аққу» күйі мен І.Әубәкіров орындаған «Жетім бала» күй-аңыздарын ерекше атау қажет. Алғашқысы – 16, соңғысы – 14 фрагменттен тұратын аңыздардың музыкалық мақамы мен құрылымдық ерекшеліктері жан-жақты әрі терең талданған. Осы мысалдар негізінде ғалым аспаптық музыканың қалыптасуына қатысты болжамдарын нақтылай түскен. Ол пікірлері әлі күнге ескіре қоймаған.

Зерттеудің үшінші тарауы кеңес дәуіріндегі қазақ музыкасының дамуына арналған. Бүгінде оның ескірген тұстары болса да, өз кезеңі үшін бұл ізденістердің маңызы зор болғаны анық. Қазақ музыкасының Азамат соғысы, Ұлы Отан соғысы, коммунизмге бет қойған даму жолдарына тоқталып, өзіндік ой-тұжырымдар сабақтаған.

Монографияның ең қызықтысы - қазақ әндерінің мелосына арналған бөлімі. Жоғарыда айтып өткеніміздей, И. Дубовскийдің мақаласы болмаса, бұл тақырып бізде зерттелмеген болатын. Б. Ерзакович осы тың салаға құлаш сермеп, өзінің көптеген тұжырымдарын ортаға салған.

Солардың бастысы - қазақ мелосына тән трихордтық әуендер болса, осы негізде әндердің басталуына тән интонациялық құрылымдар жүйесі анықталған. Зерттеуші қазақ мелосына ұлғайтылған немесе кішірейтілген интонациялардың мүлде жат екенін атап көрсеткен. Оны кезінде А. В. Затаевич те байқаған.

Б. Ерзакович музыкалық ойдың аяқталатын тұстарына тән әуендік құрылымдарды да барынша кең әрі терең зерделеп, олардың әр аймаққа тән екендігін анықтаған. Мысалы, автор батыс музыкасына

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

ұлғайтылған трихорд құрайтын фригиялық әуеннің, шығысқа VII-II болып келетін каданстардың тән екенін жазады.

Одан әрі қазақ әндерінің өлшемдік арқауы қарастырылады. Зерттеуші көптеген халық әндерін талдау арқылы оларға 2+3 немесе 3+2 болып келетін өлшем үлгілерінің тән екендігін саралаған болса, бұл құрылымдардың әннің поэзиялық мәтініне, оның өлшеміне тигізер ықпалы әдебиет зерттеушілерінің назарынан тыс қалып келеді.

Автор музыкалық ырғақ мәселесінде де біршама ойлар айтқан. Пунктир, оның айналық қайталануы, кантиленді әуен мен речитативтің аралас кездесуі нақты мысалдар арқылы көрсетілген.

Қазақ әндерінің құрылымына келгенде оны бір ғана жеке дауысты куплеттік форма ретінде атайды. Оларды бір, екі және үш бөлімді деп жіктейді. Бұлардың барлығы да музыкалық шығармаларды талдау үстінде анықталған жайттар.

Б. Ерзакович қазақ әндерінің ладтық арқауына да ерекше мән беріп, II, VII басқыштардың елеулі композициялық қызмет атқаратынын анықтаған. Одан әрі музыкалық ойдың аяқталатын тұсы – каденцияға тән II-VII-I басқыштардан құралатын мелодиялық формулаларды саралап, VII басқыштың II басқышсыз қолданылмайтын заңдылығын ашқан. Осы мақсатқа орай «Ақбақай», «Жанбота», «Сырғақты» әндерінің құрылымын талдаған.

Қазақ музыкасында кездесетін мажорлы ладтардың ерекшеліктеріне тоқталған тұста ғалым әннің мелосына, әсіресе кульминациялық шыңына миксолидиялық ладтың тән екендігін айтады. Жалпы мажорлы ладтардың қатарында иониялық, миксолидиялық және «обиходтық» дыбыс қатары кездесетінін анықтаған.

Қазақ музыкасындағы минорлы ладтарды сөз еткенде «Жиырма бес», «Әдемі қыз», «Жылқышы», т. б. әндердің ладтық құрылымын талдап, фригиялық, дориялық және эолиялық ладтардың жиі қолданылатынын атап көрсеткен.

Қазақ әндерінің диатоникалық сипатын басты орынға шығарған зерттеуші хроматизмдік құрылымға байланысты ойларын да ортаға салған. Айталық, Н. Тифтикиди сияқты зерттеушілердің халық ладтарында пайда болатын басқыштық өзгерістерді «қашықтағы хроматизм» деп бағалағаны бар. Е. Брусиловский қазақ әндерінің табиғаты диатоникалық бола тұра, арақидік хроматизм жүйесі де көрініс береді деген (Брусиловский, 1938).

Бірақ Б. Ерзакович мәселеге байыппен қарап, А. Затаевичтің қазақ әндері түбегейлі диатоникалық жүйеде көрінеді деген пікіріне табан тірейді. Сөйтіп ладтық өзгерістер негізінде пайда болатын «аралық хорматизм» көріністеріне жаңаша баға береді. Оларды диатоникалық жүйенің аясында таниды.

Зерттеуші назар аударған мәселелердің бірі – өлең мен әуеннің өзара байланысы. Қазақ әндерінің әуені мен ырғақ-өлшемін олардың поэзиялық мәтіндеріне тән 11 буынды өлең өлшемімен байланыстырып, ішкі болмысына үңіледі. Сол негізде музыкалық әуен мен поэзиялық мәтіннің синхрондық бірлігіне құрылған әндердің табиғатын ашады. Олар бірде 7-8, бірде 11 буынды болып отырады. Музыкалық-эпикалық дәстүрге тән буын-нота (слогонота) жүйесі дегеніміз осы.

Музыкалық мелос пен поэзиялық өлшемнің бірлігін сөз ете келіп, зерттеуші қазақ әндеріне тән бір заңдылықты көрсетеді. Ол – элизия. Оның мәнісі мынада: әр поэзиялық жолдағы буын саны дәстүрлі 7-8 немесе 11 буынды өлшемнен асып кеткен жағдайда, ондағы дауысты дыбыс жұтылып, оның орнын келесі сөздің алғашқы буыны басады. Екі буынды біріктіру өлең өлшемін теңсіздікке жібереді. Музыкалану ғылымында бұл мәселеге алғаш назар аударып сөз еткен ғалым – Б. Ерзакович.

Зерттеушінің назарынан мелос пен өлең арасындағы асинхрондық байланыс, өлең жолдарын түрлі рефрендер арқылы кеңейту үлгілері де тыс қалмаған.

Монографияның соңғы төртінші бөлімі қазақ және орыс музыкасындағы шығармашылық байланыстарға арналған. Қазақ музыкасындағы «Дударай», «Дубровский», «Он алты қыз», «Камаринская», т. б. әндерді негізге алып, автор қазақ-орыс музыкасының сабақтастығын тілге тиек етеді. Олардың арасында бүгінде ескірген мәселелер де жоқ емес.

«Песенная культура казахского народа» атты монография 60-жылдарғы қазақ музыкалану ғылымындағы елеулі құбылыс болғаны анық. Онда қазақ мелосына тән көптеген ерекшеліктерді теориялық және практикалық негізде қарастырған Б. Г. Ерзакович ұлттық ұнсазымызды зерттеудің жаңа үлгісін көрсетті.

Талқылау

Б. Г. Ерзаковичтің «Музыкальное наследие казахского народа» атты еңбегі ғалымның қазақ халық музыкасы, соның ішінде ән жанры

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

туралы ізденістерін қамтиды. Олардың санатында еңбек, махаббат, табиғат тақырыбына құрылған әндер, дидактикалық сарындағы өсиет пен ғибратты арқау еткен жанрлар, шаруалар мен жұмысшылар әндері де бар.

Қазақ мелосына тән ерекшеліктерді қопара зерттеген ғалым қазақ музыкасында кездесетін жанрларды саралау арқылы музыкалық тіліміздің генезисі туралы ойлар сабақтаған. Өз кезеңі үшін мұның маңызы зор болатын. Зерттеушінің бұл тұстағы жаңалығы – «Кодекс Куманикус» жазбасында сақталған, католик шіркеуінде орындалған музыкалық әуенді тұңғыш рет нота жазуына түсіріп, ғылыми оралымға қосуында.

Б. Ерзакович еңбегінің кезекті тараулары Абай Құнанбаев, Жаяу Мұса Байжанов, Кенен Әзірбаев әндерінің көркемдік ерекшеліктерін талдауға арналған. Ғалым олардың өмірбаяндық деректерін келтіріп қана қоймай, музыкалық мұрасына байланысты бұрын-соңды айтылған пікірлерге жан-жақты тоқталып, толыққанды бағасын берген.

Қазақ музыкасын жинап әрі зерттеген А. В. Затаевич, А. Ф. Эйхгорн, А. Қ. Жұбанов еңбектеріне арналған ізденістері де тартымды. Олар қазақ музыкатану ғылымының даму белестерін байқатады.

Б. Ерзаковичтің кезекті зерттеуі «У истоков казахского музыкознания» деген атаумен жарыққа шыққан. Жеті тараудан тұратын бұл еңбегінде ғалым қазақ халқының музыкалық аспаптары, бақсылар типі, айтыс өнері, балаларды еңбекке баулитын ойындар туралы зерттеулер жүргізіп, өзінің ой-тұжырымдарын ортаға салады.

Еңбектің қалған тараулары қазақ-орыс музыкасының сабақтастығына арналған. Олар қазақ тұрмысынан орын алған орыс музыкасы, қазақ әндерін жазып алған орыс ориенталистері, Ресей мәдениетіндегі қазақ музыка өнері сияқты мәселелерді қамтиды. Кітаптың соңынан қазақ халқының музыкалық фольклорын зерттеген ғалымдар еңбектерінің библиографиясын берген.

Б. Ерзакович – ғалым, педагог әрі ұйымдастырушы. Оның бастамасымен А. В. Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» жинағы толықтырылып, 1963 жылы Москвада қайта басылып шықты. Ғалым әйгілі музыка этнографының «Қазақтың 500 ән-күйі» атты жинағын қайта бастыруға да мұрындық болған. Жалпы бұрынғы одақ, республика көлеміндегі халық музыкасын зерттеуге бағышталған мәдени-музыкалық форумдардың бел ортасында Б. Г. Ерзакович жүрген. Ол А. Қ. Жұбановтан соң ұзақ жылдар бойы М. О. Әуезов

атындағы Әдебиет және өнер институтының музыка бөлімін басқарып, бірқатар шәкірттерін даярлады.

Қорытынды

Қазақ халқының музыкалық мәдениетін кәсіби негізде жинау және зерттеу ХХ ғасырдың 20-жылдары басталғаны белгілі. Алғашқы ізденістер музыкалық-этнографиялық бағытта болып, көбіне музыка үлгілерін нота жазуына түсіру ісімен байланысты болды. Бұл бағыттың басында А. В. Затаевич тұрды.

30-жылдары қазақтың аспаптық музыкасы мен әншілік өнерінің өкілдері туралы тарихи материалдар жинақталып, таным тереңдей түсті. Есімдері қазақ даласына кең жайылған Ақан сері, Біржан сал, Мұхит, Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Ықылас, Сармалай, т. б. өмірбаяндары мен артында қалдырған музыкалық мұрасы туралы деректер жиналып, алғаш 1942 жылы оқырман қауымға ұсынылды. Бұл ғылыми ізденістердің басында А. Қ. Жұбанов тұрды.

ХХ ғасырдың ортасына қарай музыкалық-теориялық ізденістер бой көрсетіп, қазақ халқының ән мұрасы ғылыми негізде қарастырылып, тарихи, жанрлық және стильдік тұрғыдан зерделенді. Бұл реттен П. В. Аравин, Б. Сарыбаев, Н. Ф. Тифтикиди, К. З. Темірбекова, т. б. ғалымдардың ізденістерін де атауға болады. Алайда бұл музыкалық-теориялық зерттеу бағытының арқауын тартқан Б. Г. Ерзакович болды. Оның еңбектері қазақ музыкатану ғылымындағы теориялық ізденістердің іргетасын құрайды. Қазақ мелосы, оның әуендік-интонациялық, ладтық, ырғақтық-өлшемдік құрылымын жүйелі түрде саралаған еңбектер Б. Ерзакович зерттеулеріне дейін көп бола қойған жоқ. Сондықтан ХХ ғасырдың 60-жылдары үшін ғалымның «Песенная культура казахского народа» атты еңбегі үлкен жаңалық болғаны анық. Дәл осы монографиясына өнертану ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесі берілгені де тегін болмаса керек.

Б. Ерзакович – қазақ ғылымында теориялық музыкатану бағытының іргетасын қалаған ғалым. Оның күрделі еңбектері осы бағыттағы ізденістердің бастауы болып қала береді.

Әдебиеттер

Ақан сері. *Маңмаңгер*. – Алматы: Өнер, 1988. – 96 б.

Брусиловский Е. Г. Заметки о казахской музыке // *Литературный Казахстан*. – 1938, N1.

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

- Ерзакович Б. Г. *Қазақ музыкалану ғылымының сағасында*. –Алматы, Ғылым, 1987. – 176 б.
- Ерзакович Б. Г. *Кенен Әзірбаев*. –Алматы, 1961.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ және орыс музыкасының шығармашылық байланысы*. – Алматы, 1962.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ совет музыкасы*. –Москва, 1954. – 64 с.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ халқының ән мәдениеті*. –Алматы, Ғылым, 1966. 400 б.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ халқының музыкалық мұрасы*. –Алматы, Ғылым, 1979. – 184 б.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ эпосының музыкалық орындалуы*. –Алматы, 1959.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақстанның халық әндері*. –Алматы, 1955.
- Ерзакович Б. Г. *Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ халқының ән шығармашылығы*. –Алматы, 1954.
- Ерзакович Б. Г. *Музыкальное искусство Казахстана. Краткий очерк*. –Алматы, 1962.
- Ерзакович Б. *Қазақ халқының ғашықтық әндері антологиясы*. –Алматы, Ғылым, 1994, 280 б.
- Қазақ халқының аспаптық музыкасы*. –Алматы, Ғылым, 1964. –246 б.

References

- Aqan seri. *Mañmañger*. – Almaty: Óner, 1988. – 96 b.
- Brýsilovskii E. G. Zаметki o kazahskoi múzyke // *Literatúrnyy Kazahstan*. –1938, N1.
- Erzakovich B. G. *Qazaq múzykatany ғылымуның сағасында*. –Almaty, Ғылым, 1987. – 176 b.
- Erzakovich B. G. *Kenen Ázirbaev*. –Almaty, 1961.
- Erzakovich B. G. *Qazaq jáne orys múzykasynyń shyǵarmashylyq bailyńsy*. – Almaty, 1962.
- Erzakovich B. G. *Qazaq sovet múzykasy*. –Moskva, 1954. – 64 s.
- Erzakovich B. G. *Qazaq halqynyń әn mádenieti*. –Almaty, Ғылым, 1966. 400 b.
- Erzakovich B. G. *Qazaq halqynyń múzykalyq murasy*. – Almaty, Ғылым, 1979. – 184 b.
- Erzakovich B. G. *Qazaq eposynyń múzykalyq oryndalyy*. –Almaty, 1959.

Erzakovich B. G. *Qazaqstannyñ halyq ánderi.* –Almaty, 1955.

Erzakovich B. G. *Qazan tónkerisine deingi qazaq halqynyñ án shyğarmashylygy.* – Almaty, 1954.

Erzakovich B. G. *Mýzykalnoe iskýsstvo Kazahstana. Kratku ocherk.* –Alma-Ata, 1962.

Erzakovich B. *Qazaq halqynyñ ğashyqtyq ánderi antologuasy.* A.: Ğylym, 1994, 280 b.

Qazaq halqynyñ aspattyq mýzykasy. –Almaty, Ğylym, 1964. – 246 b.

Öz. Kazakistan’da müzik sanatının doğuşu, oluşumu ve gelişim tarihini incelerken, Kazak SSC’nin Onurlu Sanat İşçisi, Sanat Bilimleri Doktoru ve Profesör B.G. Erzakovich’in adı öne çıkan isimler arasındadır. 20. yüzyılın 1930’lu yıllarından itibaren folklor mirası koleksiyoncusu, araştırmacı ve besteci olarak Kazak müziğine aktif olarak katkıda bulunan ilk profesyonellerden biridir. Erzakovich, halk müziğinin sanatsal sistemini ve tür özelliklerini derinlemesine inceleyen tanınmış bir müzikologtur. Temel araştırmaları, Kazak müzikoloji biliminin gelişim yollarını yansıtmaktadır. Aynı zamanda B.G. Erzakovich, çeşitli türlerde müzik eserleri yazan yetenekli bir bestecidir. Bu makale, araştırmacının eserlerini çeşitli yönleriyle ele alacaktır. İlk olarak, bestecinin yaratıcılığı incelenecektir. Yıllar boyunca bir besteci olarak farklı haccimlerde birçok eser kaleme almış ve bir şarkı koleksiyonu yayımlamıştır. Bunun yanı sıra, Erzakovich’in halk şarkılarını toplama ve kaydetme konusundaki önemli araştırmaları da değerlendirilecektir. Makale, Kazak müzikolojisi alanında önemli bir figür olan B.G. Erzakovich’in çalışmalarını konu edinmektedir. Bilim insanının “Kazak Halkının Şarkı Kültürü”, “Kazak Halkının Müzikal Mirası”, “Kazak Müzikolojisinin Kökenleri Üzerine” gibi monografik çalışmaları ve diğer müzikal ve etnografik araştırmaları temel alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Folklor, Etnografya, Sanat, Şarkı, Müzik

(Tynysbek KONYRATBAI. B. G. ERZAKOVICH - KAZAK MÜZİK KÜLTÜRÜNÜN ARAŞTIRMACISI (Folklor Ve Etnografik Yaratıcılığı))

Аннотация. При описании истории зарождения, становления и развития музыкального искусства в Казахстане невольно вспоминается имя заслуженного деятеля искусств Казахской ССР, члена-корреспондента Академии наук Казахской ССР, доктора искусствоведческих наук, профессора Б. Г. Erzakovicha. Он является одним из первых профессионалов, с 30-х годов XX

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

века активно занимавшихся казахской музыкой, собирателем фольклорного наследия, исследователем и композитором. Он видный музыковед, углубленно изучавший художественную систему и жанровые особенности народной песни. Его фундаментальные исследования отражают пути роста казахской музыковедческой науки. Вместе с тем, Б. Г. Ерзакович является талантливым композитором, пишущим музыкальные произведения в различных жанрах. В статье рассматриваются его изыскания в различных аспектах и направлениях. Первое направление - композиторское творчество. В разные годы жизни, будучи композитором, он написал ряд крупных и мелких произведений, издал сборник песен. Тем не менее, Б. Ерзакович проводил значительные исследования в направлении сбора и записи народных песен. Ядром статьи стали труды Б. Ерзаковича в области казахского музыковедения. Его основой стали монографические исследования ученого «Песенная культура казахского народа», «Музыкальное наследие казахского народа», «У истоков казахского музыкознания», другие музыкально-этнографические изыскания.

Ключевые слова: культура, фольклор, этнография, искусство, песня, музыка

(Тынысбек ҚОҢЫРАТБАЙ. Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ - ИССЛЕДОВАТЕЛЬ КАЗАХСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ (фольклорно-этнографическое творчество))

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Тынысбек ҚОҢЫРАТБАЙ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ӘОЖ 78.08: 801.81 МҒТАР 17.71.91